

Het paradijs in de klas. Johan Amos Comenius en het reformatorisch onderwijs

Jan de Olde

Dit materiaal is onderdeel van het compendium christelijk leraarschap dat samengesteld is door het lectoraat Christelijk leraarschap van Driestar hogeschool.

Samenvatting	Dit artikel gaat over het onderwijsideaal van Johan Amos Comenius. Het paradijs in de klas terugbrengen. Kinderen moeten weer het beeld Gods gaan vertonen, hun onderlinge omgang met elkaar en met God moet weer net zo volkomen worden als in het paradijs.
Bronvermelding	n.v.t.
Thema *	Inspiratiebronnen
Gebruik **	Hoofd
Plaatsingsdatum	2013
Gerelateerde artikelen	n.v.t.
Trefwoorden	Paradijs, vrederijk, verwondering, wedergeboren mens, vorming, heilige didactiek

* In het compendium wordt al het materiaal verdeeld over de acht thema's van christelijk leraarschap: *onderwijs, inspiratiebronnen, leraar, leerling, leerstof, didactiek, schoolteam, leidinggevenden*.

** Het materiaal kan gebruikt worden als onderbouwing en visievorming (*hoofd*), bezinning en reflectie (*hart*) of biedt concrete handreikingen en voorbeelden (*handen*).

Het paradijs in de klas.

Johan Amos Comenius en het reformatorisch onderwijs¹

Er heerst een rustige, serene sfeer in de klas. De kinderen zitten in een kring en zijn geboeid naar elkaar aan het luisteren. Het gesprek gaat over geometrische vormen. De cirkel, de driehoek, het vierkant... Juist vertelt iemand hoe deze vormen verwijzen naar het Eeuwige, naar God. De kinderen knikken. Natuurlijk, dat begrijpt iedereen. De gezichten glimmen. De kinderen doen niets liever dan dit: nadenken over de glorie van God! Zo dadelijk zullen ze naar buiten gaan en al spelende en denkende de hand van God in de natuur ontdekken. Bang voor elkaar zijn ze niet. Er is immers niemand die een ander kwaad zal doen? Er is immers vrede en blijdschap op de aarde...

Het paradijs in de klas terugbrengen. Dat is het onderwijsideaal van Johan Amos Comenius. Kinderen moeten weer het beeld Gods gaan vertonen. Ze moeten de kennis van Adam weer terugkrijgen. Hun onderlinge omgang met elkaar en met God moet weer net zo volkomen worden als in het paradijs.

Comenius was een chiliast. Hij geloofde dat God bezig was om in zijn tijd een duizend jarig vreedrijk op te richten. Daarin zou het net zo worden als in het paradijs. Politici, wetenschappers, maar ook onderwijzers moesten de handen ineenslaan, om de komst van dit vreedrijk te bespoedigen. God werkt immers door de hand van mensen?² Het was hoogst tijd dat dit vreedrijk zou aanbreken, want de tijd was zeer donker. Oorlogen overspoelden Europa en raakten ook Comenius. Meerdere keren moest deze man huis en huisraad kwijtraken vanwege plunderende soldaten. Zwervend ging hij door Europa, als een profeet, op zoek naar de eerste sprankjes van de komende verlossing.³

Dit ideaal van een vreedrijk zal bij lezers met een reformatorische achtergrond waarschijnlijk weinig aansluiting vinden. Bovendien is het onderwijsdenken van Comenis ook verbonden met zijn esoterisch en platonistisch gedachtengoed.⁴ Dat maakt de afstand tot zijn onderwijsvisie en de onze nog groter.

---

¹ Ik dank mevrouw dr J. Spaans voor haar enthousiaste begeleiding tijdens mijn onderzoek naar Comenius en diens geestverwanten in 2008.

² Illustratief is: Jan Amos Comenius, *Via Lucis, de weg tot het licht* (Amsterdam 1992), m.n. 162-168. Zie voor Comenius als theoloog: J.M. van der Linde, *De wereld heeft toekomst. Jan Amos Comenius over de hervorming van de school, kerk en staat* (Kampen 1979). Zie voor het netwerk van chiliasten waarvan Comenius deel uitmaakte: R.H. Popkin, 'The third force in seventeenth-century thought: scepticism, science and millenarianism' in: idem, *The third force in seventeenth-century thought* (Leiden 1992), 90-119; E.G.E. van der Wall, *De mystieke chiliastisch Petrus Serrarius (1600-1669) en zijn wereld* (Dordrecht 1987).

³ Zie voor een beknopte biografie over het leven van Comenius: V-J. Dieterich, *Comenius* (Baarn, 1992). Een nog korter overzicht biedt L.F. Groenendijk, 'Comenius en zijn pansofische didactiek of vormingskunst' in: *Onderwijskunstbulletin*, 4.2 (2004), 22-26.

⁴ Het esoterische denken wordt door Faivre in zes kenmerken samengevat: 1. Er wordt uitgegaan van universele correspondenties tussen alle delen van het universum. 2. De natuur wordt gezien als een levend milieu, doortrokken van 'innerlijk' licht en valt te beïnvloeden via de verborgen correspondenties. 3. Een sterker accent op het kennen van de waarheid door schouwing en weten, dan op de eenwording met de goddelijke wereld.

Toch kan het zijn dat iets in het ideaal van Comenius u raakt. Iets van vrede en verwondering in de klas brengen, gesprekken over God, de Bron van alle goeds, is dat niet wat een christelijk onderwijzer mooi vindt? ⁵ En doen we dat niet veel te weinig? Comenius stoort zich bovendien niet aan wat mensen vinden en voorschrijven, maar trekt zijn eigen consequenties vanuit zijn chiliastisch, platonistisch gekleurde christendom: alles staat in het teken van het herstel van het paradijs. Hij bekent kleur, al is dat niet dezelfde als die van het reformatorisch onderwijs.

In mijn beleving kan de bestudering van Comenius aan het denken zetten over de fundamenteën van het christelijk onderwijs. Daarom geef ik in dit artikel een beknopt overzicht van zijn onderwijsideeën. Ook wil ik verschillen tussen hem en de reformatorische traditie laten zien door vanuit de bril van een aantal gereformeerde tijdgenoten naar zijn ideeën te kijken. Ten slotte kies ik het tegenovergestelde perspectief. Wat hebben zijn ideeën het reformatorisch onderwijs te zeggen?

Ik ben niet de eerste die over hem schrijft. Jaren geleden heeft Blauwendraat er ook al eens over geschreven in het onderwijsblad *DRS* en in het blad *Onderwijskunstbulletin* verscheen een artikel van Groenendijk. Ook verscheen in dat blad een verslag van een gesprek over Comenius, gevoerd door een aantal Driestardocenten. Dat stond in het kader van exemplarisch onderwijs en ging onder andere over de vraag of Comenius bij het reformatorisch onderwijs past. ⁶ De bovengenoemde stukken zijn echter nogal beknopt bij het beschrijven van Comenius onderwijsideeën vanuit zijn achterliggende visie en dat is volgens mij juist cruciaal voor een goed zicht op zijn pedagogisch en didactisch gedachtengoed.

Comenius is een erg veelzijdig denker en daarom is het niet gemakkelijk zicht te krijgen op het geheel van zijn gedachtengoed. Er zijn veel verschillende, soms tegenstrijdige interpretaties van zijn werk. De lezer zij gewaarschuwd, ook de visie op Comenius die in dit artikel wordt gepresenteerd is een interpretatie, al is geprobeerd om die vanuit de bronnen op te laten komen.

Vrede op aarde

Om de onderwijsvisie van Comenius goed te begrijpen is het nodig om kort aandacht te schenken aan zijn theologische denkbeelden. Voor Comenius gaan pedagogiek en theologie namelijk vloeiend in elkaar over. Wat is nu de kern van zijn denken?

---

4. De ervaring van een innerlijke verandering, veredeling. 5. Het streven naar universele vereniging van tradities. 6. Er is sprake van een onderwijstraditie waarin een leerling stapsgewijs wordt ingewijd. Zie: W.J. Hanegraaff, 'Esoterie, occultisme en (neo)gnostiek: historische en inhoudelijke verbanden' in: R. Kranenburg (red), *Esoterie* (Amsterdam 1992), 1-28. Hanegraaff ziet esoterie als de tak van de gnostiek, die in relatie staat tot het hermeticisme. De andere tak is de dualistische gnostiek, zoals die met name in de oudheid haar opgang deed.

⁵ Vgl. B. Kalkman, 'Onderwijskunst; pedagogiek tussen heimwee en verlangen!?' in: B. Kalkman, et al, (red), *Onderwijskunst. Handboek voor exemplarisch onderwijs* (Gouda 2005), 77-85.

⁶ E. Blauwendraat, 'Onderwijskunst. Nieuwe ontwikkelingen in de didactiek, gebaseerd op de ideeën van Comenius (1592-1670) en Wagenschein (1896-1988)' in: *DRS* 27.4; E. Mackay, 'Onderwijskunst als exempel. In gesprek met het boek *Onderwijskunst. Handboek voor exemplarisch onderwijs*' in: *Onderwijskunstbulletin* 5.3 (2005), 27-30; M.de Kloe, 'Een gesprek rond exemplarisch onderwijs: metaforen over het verleden en de toekomst [verslag van een gesprek]' in: *Onderwijskunstbulletin* 6.2 (2006), 22-25.

In Comenius optiek zal de wereld door God vanuit destructieve verwarring naar paradijselijke nieuwheid gebracht worden. Dat zal niet ineens gebeuren, maar geleidelijk en met inschakeling van mensen. Die gedachte is centraal in zijn theologie, maar net zo goed in zijn pedagogiek.

Comenius beschrijft in *Het labyrint der wereld en het paradijs des harten* hoe God dat doet in het hart van een mens. Door Gods genade zal de mens, die jaagt naar inhoudsloze ijdelheid in de doolhoven van de wereld, tot inkeer komen. Hij zal zijn ziel weer terugvinden. Daar komt de mens tot zichzelf, tot zijn oorspronkelijke gerichtheid op God. Die gerichtheid op God heeft ieder mens, want zo heeft God de mens geschapen. Na de zondeval trad de mens echter buiten zichzelf, hij gaf zich over aan het lagere, aan het materiële. Wanneer de mens zich naar zijn ziel keert zal Christus zich daar aan hem openbaren. Christus zal het beeld Gods weer herstellen.

Hoewel de wedergeboren mens, met name in het begin, veel moeite heeft om de oude mens te vernietigen, zal hij toch steeds meer naar het Licht toegroeien en als een spiegel zelf ook steeds meer licht gaan weerspiegelen. Het innerlijke zieleleven zal een paradijs worden.⁷

Dit herstel van de individuele mens gaan samen op met een herstel van de wereld. In het boek *Via Lucis (De weg van het licht)* wordt dit herstel in het kort beschreven. De wereld vertoonde de hand van God en was gericht op de eer van God. Ze was als een spiegel waarin Gods deugden gezien konden worden. Door het kwaad is er echter veel van de wereld misvormd. God zal die wereld weer herstellen.

Voor de wedergeboren mens is hierin een schone taak weggelegd. Hij zal leren verstaan hoe God de wereld geordend heeft en zal leren om de dingen op de juiste manier te gebruiken. Als hij dat doet weerspiegelt hij het werk van zijn Schepper en zo lijkt hij zelfs op God.⁸

Zonder de inzet van de mens is de schepping zelfs niet compleet. De mens brengt namelijk, in opdracht van God, de schepping op een 'hoger plan'. Wanneer de mens bijvoorbeeld vanuit draden een kledingstuk maakt, creëert de hij iets nieuws: iets wat er nog niet was, maar wat wel in het plan van God bij de schepping besloten lag. Dan pas bouwt en bewaart hij de schepping zoals Adam dat deed.⁹

Het is Comenius levenswerk geweest om te laten zien hoe kerk, staat, wetenschap, en zeker ook school, op deze heilige wijze hervormd moeten worden. Ze moeten weer de gestalte gaan vertonen die God erin gelegd heeft, verrijkt met het goede werk wat de mens toe mag voegen. Niet genoeg kan benadrukt worden dat het werken aan onderwijsverbetering een deel is van Comenius grootse plan van het herstel van de wereld. Comenius denkt holistisch, hij zoekt altijd naar het geheel. Zijn onderwijsdenken kan daarom nooit losgemaakt worden uit het geheel van zijn denken.¹⁰ In de volgende paragrafen beschrijf ik hoe Comenius het onderwijs ziet.

---

⁷ Jan Amos Comenius, *Het labyrint der wereld en het paradijs des harten* (Amsterdam 1926).

⁸ Comenius, *Via Lucis*.

⁹ G. Buck, 'Exemplarisme en vorming. Over het vormingsconcept van J. A. Comenius' in: *Comenius* (1992), 112-134, aldaar 112.

¹⁰ Zie bijvoorbeeld *Via Lucis*.

Vorming van de mens

Goed onderwijs wil de kinderen maken zoals Adam voor de zondeval. Dat is het diepere doel achter het onderwijs. Comenius weet heel goed dat de dagelijkse realiteit van het onderwijs er heel anders uitziet. Daarom bevat onder andere *Didactica Magna* veel adviezen die aansluiten bij de stand van zaken in het onderwijs van zijn tijd. Vanuit dat boek beschrijf ik hier wat Comenius zegt over de vorming van de mens. Hoe ziet het vormingsproces er in grote lijnen uit?

Voordat het onderwijs begonnen wordt, moeten de kinderen eerst een rein geestesoog hebben.¹¹ Ze moeten op de juiste wijze willen leven en de vroomheid beoefenen.¹²

Als dat zo is, gaat de onderwijzer hun leergierigheid opwekken. Dat is belangrijk, want dat is de drijfveer om kennis op te nemen.¹³

De onderwijzer begint bij het zichtbare, bij de waarneming.¹⁴ Dat kan door de dingen te bekijken in het echt, of door plaatjes en modellen te bestuderen.¹⁵ Dat is cruciaal, want anders kent de mens de dingen niet zoals ze echt zijn –en dat moet natuurlijk wel, wil hij op Adam lijken. De onderwijzer gaat verder door de dingen namen te geven.¹⁶

Hij toont duidelijk aan hoe de dingen in elkaar zitten. Alles wat relevant is bewijst hij stap voor stap.¹⁷ Altijd geeft hij aan waarom iets is, zoals het is.¹⁸ De onderwijzer doet dit zonder dwang, maar kweekt begrip, in alle rust.¹⁹

Het begrepen wordt door de leerlingen mondeling of schriftelijk weergegeven, of in toepassing gebracht.²⁰ Regelmatig wordt de verworven kennis herhaald.²¹

Wanneer de kennis groeit, moet tegelijk de wil om de kennis op de juiste manier te gebruiken meegroeien. Altijd gaat juiste kennis samen op met het juiste handelen, zoals God dat wil.²²

Dit hoge vormingsideaal is gemakkelijk te realiseren, volgens Comenius. Niet alleen doordat God met zijn genade op de wereld inwerkt, maar ook omdat de mens zo is gemaakt dat dit mogelijk is. Hier is Comenius beïnvloed door het platonisme. Hij stelt dat ieder mens de kiemen van kennis in zich omdraagt. Dat zijn aangeboren ideeën, een soort blauwdrukken van de wereld en van God. Het is de taak van een onderwijzer om deze ideeën wakker te maken. Dan gaat het onderwijs verder vanzelf!²³

Ook is het niet moeilijk om de leerlingen het goede te laten willen. Soms moet de tucht inderdaad worden toegepast, maar gelukkig kent de mens, diep verborgen, iets van de Goddelijke wil. Als de eigen wil van de mens samenvloeit met Gods wil, of, anders gezegd, als de mens zich mag overgeven aan de

---

¹¹ Comenius, *Didactica Magna*, 20,3.

¹² Comenius, *Didactica Magna*, 17,9.

¹³ Comenius, *Didactica Magna*, 17,13; Comenius, *Pampaedia*, 7,29,2

¹⁴ Comenius, *Didactica Magna*, 18,25; 20,4.

¹⁵ Comenius, *Didactica Magna*, 20,10.

¹⁶ Comenius, *Orbis*, Voorwoord.

¹⁷ Comenius, *Didactica Magna*, 18,28.

¹⁸ Comenius, *Didactica Magna*, 18,34.

¹⁹ Comenius, *Didactica Magna*, 16,2.

²⁰ Comenius, *Didactica Magna*, 18,39-40.

²¹ Comenius, *Didactica Magna*, 18,43-44.

²² Comenius, *Didactica Magna*, 27,7.

²³ Comenius, *Didactica Magna*, 19,14; K. Schaller, *Die Pampaedia des Johann Amos Comenius. Eine Einführung in sein pädagogisches Hauptwerk* (Heidelberg 1958),12-25.

Goddelijke wil, gaat het vanzelf.²⁴ Dan vindt er vorming plaats. Niet voor de aarde, maar voor de hemel!²⁵

Heilige didactiek

Om de vorming van de leerlingen goed te bewerkstelligen gebruikt de leerkracht didactische methoden. In de vorige paragraaf zijn er al enkele genoemd, zoals mondelinge en schriftelijke weergave. Uit *Didactica Magna*, *Pampaedia* en *Orbis Sensualium Pictus* zijn er nog een aantal aan toe te voegen.

Veelal spreekt de leerkracht en dat moet hij doen op onderhoudende wijze.²⁶ Hij stelt de leerlingen echter ook vragen en moedigt de leerlingen aan om ook zelf vragen te stellen.²⁷ Het gesprek is een onderwijsmanier die kinderen motiveert en ze op een intensieve manier doet leren.²⁸

Ook is het belangrijk dat alles al doende geleerd wordt. Scholen moeten werkplaatsen worden, waarin er, al doende, kennis gemaakt wordt met bijvoorbeeld de ambachten.²⁹ Het natekenen van de zichtbare wereld is een andere manier om haar te leren.³⁰ Spelend leren is erg belangrijk. De dingen van het latere leven moeten worden nagespeeld. De klas is wordt een kleine economie, een kleine republiek en een kleine kerk.³¹ Hierbij moet aangesloten worden bij de interesses van de kinderen. Willen ze hutten bouwen? Denk met ze mee en grijp de gelegenheid aan om de kinderen de eerste beginselen van de bouwkunst te leren.³²

Wedstrijden met raadsels, gelijkenissen, fabels en voordrachten verhogen het leren en zorgen tegelijk voor plezier.³³

Zo voegen de kinderen het hunne bij aan de schepping en vertonen ze zich ware beelddragende Gods.³⁴ Ook de vrede wordt ervaren, zeker wanneer de onderwijzer met zijn leerlingen gaat wandelen, op zoek naar schoonheid en plezier!³⁵

Deze didactische middelen kiest Comenius niet zozeer omwille van hun effectiviteit bij het leren, maar veel meer omdat ze aansluiten bij de menselijke ziel. Goed onderwijs is het bereiken van de ziel, het activeren van de ziel, zodat zij zich naar het Licht ontwikkelt.³⁶

Lesstof voor het paradijs

Wat moet een mens weten, om beheerder van de schepping te zijn, zoals Adam dat was? Wie achter in *Didactica Magna* kijkt naar Comenius' onderwijsprogramma voor de lagere school ziet gewone schoolvakken, zoals rekenen en taal genoemd.³⁷ Dat zijn echter globale aanduidingen.

---

²⁴ Schaller, *Die Pampaedia*, 20.

²⁵ Comenius, *Didactica Magna*, 25,26.

²⁶ Comenius, *Didactica Magna*, ?????? Zie ook de rol van de leerkracht in *Orbis Sensualium Pictus*.

²⁷ Comenius, *Didactica Magna*, 190/192.

²⁸ Comenius, *Didactica Magna* 19,34.

²⁹ Comenius, *Didactica Magna* 21,5.

³⁰ Comenius, *Orbis*, voorwoord.

³¹ Comenius, *Didactica Magna* 19,49; zie ook: Comenius, *Pampaedia* 5,28.

³² Comenius, *Pampaedia* 7,29.

³³ Comenius, *Pampaedia* 5,28; 7,8.

³⁴ Buck, 'Exemplarisme en vorming', 112.

³⁵ Comenius, *Pampaedia* 5,28.

³⁶ Comenius, *Pampaedia* 7, 2-10.

³⁷ Comenius, *Didactica Magna*, 28 en 30.

Het eigenlijke antwoord, waar Comenius voortdurend over spreekt in *Didactica Magna*, maar vooral in *Pampaedia*, is: *alles*. Adam kende alle dieren naar hun aard. Om een volkomen beheerder van de schepping te zijn, moest hij alles naar zijn aard kennen.

Alles leren is niet een encyclopedie in je hoofd hebben, vindt Comenius. Relevant is de kennis die de mens moet hebben om God te prijzen en het beheer van de aarde in opdracht van God te volbrengen. Daarbij leeft hij tussen twee ijkpunten: schepping en wederkomst. Deze kennis is de enige die er werkelijk toe doet en daarom is ze ook de enige ware kennis.

In *Orbis Sensualium Pictus* laat Comenius zien welke kennis er concreet wordt aangeleerd, wil men *alles* onderwijzen. Dit plaatjesboek laat de wereld in 153 plaatjes zien. Bij de plaatjes is tekst toegevoegd.

Op het eerste plaatje vertelt een onderwijzer aan een jongen dat hij hem wijsheid wil leren. Wijsheid is goed begrijpen en goed handelen. Doen en denken vormen een eenheid.

Op het tweede plaatje begint de onderwijzer de werkelijkheid te ontsluiten. Hij begint dus bij God, als de Oorsprong van alle dingen. Wie de Bron beziet, kent ook de beek. De heilige Drieenheid wordt op symbolische wijze afgebeeld. Het licht straalt vanuit God.

God.

II.

Deus.

GOD is of himself, from
overlasting to everlasting.

A most perfect and a most
blessed Being.

In his Essence Spiritual,
and One.

In his Personality, Three.

In his Will, Holy, Just, Mer-
ciful and True.

In his Power, very great.

In his Goodness, very
good.

In his Wisdom, unmea-
surable.

A Light inaccessible;
and yet all in all.

Every where, and no where.

Deus est ex seipso, ab
aeterno in aeternum.

Perfectissimum & beatissi-
mum Ens.

Essentiâ Spiritualis, &
unus.

Hypostasi Trinus.

Voluntate, Sanctus, Justus,
Clemens, Verax:

Potentia Maximus.

Bonitate Optimus.

Sapientiâ, immensus.

Lux inaccessa;

& tamen omnia in omnibus.

Ubique, & nullibi.

Uit Gods grootheid vloeien zijn werken. Dat laat het tweede plaatje zien. Alle elementaire ruimten worden genoemd. De sterrenhemel, de wolkenhemel met de vogels, de zee met de vissen en ten slotte de aarde met haar gewassen, dieren en mensen. De schepping in een notendop. Elke ruimte is vol met haar eigensoortige wezens, zo sluit het plaatje af. Ongetwijfeld is er iets van een lofprijzing in deze opmerking. Een uitroep van verwondering, zoals ook in de psalmen te vinden is – vergelijk psalm 104:24: *hoe groot zijn Uw werken, o HEERE! Gij hebt ze alle met wijsheid gemaakt; het aardrijk is vol van Uw goederen.* Zo is dit plaatje op zichzelf al een inleiding tot alles.

The chiefest Good, and the only and intxhausted Fountain of all good things.

As the Creator, so the Governor and Preserver of all things, which we call the World.

Summum Bonum, et solus et inexhaustus Fons omnium Bonorum.

Ut Creator, ita Gubernator et Conseruator omnium rerum, quas vocamus Mundus.

The World.

III.

Mundus.

The Heaven, 1. hath Fire, and Stars.

The Clouds, 2.

hang in the Air.

Birds, 3.

fly under the Clouds.

Fishes, 4.

swim in the Water.

The Earth hath Hills, 5.

Woods, 6. Fields, 7.

Beasts, 8. and Men, 9.

Cælum, 1. habet Ignem & Stellas.

Nubes, 2.

pendent in Aere.

Aves, 3.

volant sub nubibus.

Pisces, 4.

natant in Aqua.

Terra habet Montes, 5.

Sylvas, 6. Campos, 7.

Animalia, 8. Homines, 9.

Als de aarde is behandeld, moet ook de hemel behandeld worden. Let op de aandacht die er is voor de zon. Al zijn de wolken voor de zon, al is het nacht, de zonnestralen blijven eeuwig. Is dit niet weer een stille verwijzing naar God?

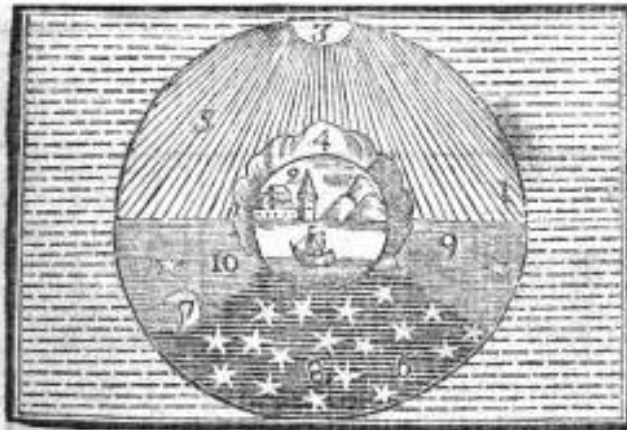
Thus the greatest Bodies of the World, the four Elements, are full of their own Inhabitants.

Ita maxima Corpora Mundi, quatuor Elementa, sunt plena Habitatibus suis.

The Heaven.

IV.

Cælum

The Heaven, 1. is wheeled about, and encompasseth the Earth, 2. standing in the middle.

The Sun, 3. wheresoever it is, shineth perpetually, howsoever dark Clouds, 4. may take it from us; and causeth by his Rays, 5. Light, and the Light, Day.

On the other side, ever against it, is Darkness, 6. and thence Night.

Cælum, 1. rotatur, & ambit Terram, 2. tantum in medio.

Sol, 3. ubi ubi est, fulget perpetuo, ut ut densa Nubila, 4. eripiant eum a nobis; facitque suis Radiis, 5. Lucem, Lux Diem.

Ex opposito, sunt Tenebrae, 6. inde Nox.

B 4

Ia

Daarna gaat Comenius de vier elementen behandelen waarvan, volgens hem, alles is gemaakt. En wat is bij het nadenken over water meer voor de hand liggend dan aandacht te besteden aan de grootste watermassa aller tijden, de zondvloed? Tegelijkertijd is het de eerste keer dat er op de werking van het kwaad gewezen wordt. De elementen lijden onder het kwaad.

De aarde wordt behandeld. Daarna alles wat uit de aarde voortspruit, de levende wezens en ten slotte de mens. Eerst komt zijn lichaam aan de orde, dan zijn ziel. Weer is er aandacht voor de misvormende werking van het kwaad. Mensen met een misvorming worden afgebeeld. De creaties van de mens komen aan de orde. De ambachten, waarmee iets stoffelijks wordt gemaakt. De voortbrengselen van de geest, zoals de kunsten en het onderwijs. De deugden van de mens. Spelen, maar ook misvorming: oorlog. Religies, waaronder het christendom.

Heel toepasselijk sluit Comenius de meer dan 150 prenten af met een prent over de voorzienigheid, waardoor alles wordt bestuurd en met een prent over het laatste oordeel, wanneer alles een einde heeft.

The last Judgment. CLII. *Judicium extremum.*

For the last day
 shall come
 which shall raise up the Dead, 2.
 with the sound of a Trumpet, 1.
 and summon the Quick
 with them
 to the Judgment-seat
 of Christ Jesus, 3.
 (appearing in the Clouds)
 to give an Account
 of all things done.
 When the Godly and Elect, 4.
 shall enter into life eternal
 into the place of Bliss,
 and the new Jerusalem, 5.

But the wicked
 and the damned, 6.
 shall be thrust into Hell, 8.
 with the Devils, 7.
 to be there tormented for ever.

Nam dies novissima
 veniet,
 quæ resuscitabit Mortuos, 2.
 voce Tubæ, 1.
 & citabit Vivos
 cum illis
 ad Tribunal
 Jesu Christi, 3.
 (apparentis in Nubibus)
 ad reddendam rationem
 omnium actorum.
 Ubi pii (justi) & Electi, 4.
 introibunt in vitam æternam,
 in locum Beatitudinis,
 & novam Hierosolimam, 5.

Impii vero
 & damnati, 6.
 cum Cacodæmonibus, 7.
 in Gebennam, 8. detrudentur,
 ibi cruciandi æternum.

The

Zo weet Comenius in 153 prentjes de hele werkelijkheid te behandelen.

Toch gaat het leren van *alles* nog dieper. Comenius wil in alle plaatjes iets van het *alles* laten zien. Bij elk onderwerp gaat het hem om de essentie ervan. Neem bijvoorbeeld een klok. Het gaat er niet alleen om dat het kind een simpele klok weet aan te wijzen, veel belangrijker is dat het kind weet aan te geven wanneer iets een klok is. Wat maakt een klok tot een klok? Comenius noemt dat *syncretis*.³⁸ Als vanzelf spruit hieruit voort dat de lerende ook kan benoemen *vanwaar* de klok komt. Eigenlijk is de vraag: waarom heeft God de klok in de wereld gebracht? In het verlengde hiervan weet een kind ook *waartoe* de klok dient.³⁹ Om regelmaat in de natuur te geven. Om voor de mensen de tijd aan te geven, totdat de tijd overgaat in de eeuwigheid. Dat laatste is belangrijk. De aandacht van de lerende moet als vanzelf beginnen bij God –Die de oorsprong

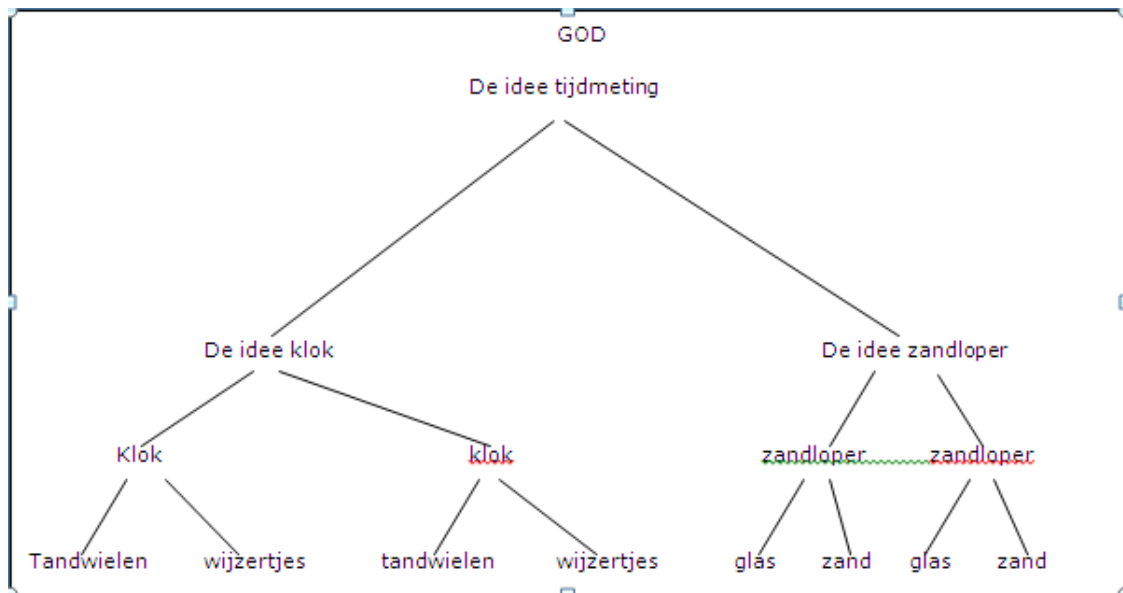
³⁸ Comenius, *Pampaedia*, 7,16.

³⁹ Schaller, *Die Pampaedia*, 11.

van alles is- en ook weer eindigen bij God, het Einde van alle dingen.⁴⁰ En zo is *alles* op een bepaalde manier toch weer behandeld.

Nu kan het misschien lijken dat Comenius een overvloed aan stof wil onderwijzen, omdat hij van alles het *wat*, *vanwaar* en *waartoe* onderwezen wil hebben. Dat is in Comenius optiek niet waar. Hier doet zich weer de invloed van het Platonisme zien. Comenius ziet de wereld als een piramide. Onderaan die piramide staan ontelbare losse details, bovenaan de piramide staan de Ideeën. Het is niet gemakkelijk om dit stukje van Comenius te begrijpen. Ik doe een poging en noem hierbij het al eerder aangehaalde voorbeeld van een klok, in de hoop dat mijn uitleg inderdaad de mening van Comenius weergeeft.

Zoals gezegd is de wereld voor Comenius een piramide. Onderaan staan ontelbare, losse details. In het voorbeeld van de klok: tandwielen en wijzertjes. Die details vormen vaak samen een ding, een klok; de tweede laag van de piramide. Dat die klok bedacht kan worden is een gave van God en komt omdat God in de schepping een soort blauwdruk heeft gemaakt voor het meten van de tijd. Dat heet in Platonistische termen: een Idee. Die Ideeën vormen de volgende

laag. Als God zo'n Idee in de menselijke gedachten laat komen, dan vindt de mens de klok uit. Echter, klok is een van de mogelijkheden die God heeft gegeven om de tijd te laten zien, er bestaan ook zandlopers en zonnewijzers. Van daaruit kan naar een nog hoger idee gespeurd worden, namelijk naar de idee van God om de tijd door de mensen te laten meten. Uiteindelijk komt de mens bij God uit, die de Eenheid is waar alles uit voortvloeit (zie onderstaande schema). De wereld is dus opgebouwd van het vele naar het Ene. Wie met zijn leerlingen, al denkend, hoger in de piramide kan komen, krijgt de grondslagen van alles (abstracte dingen zoals tijdsmeting, etc.) te zien en hoeft dus veel minder stof te behandelen dan degene die zich, laag aan de grond, bezig houdt met de ontelbare details.⁴¹

Het schouwen van *alles* is nog makkelijker voor Comenius omdat hij denkt dat allerlei dingen in de wereld volgens dezelfde principes gaan. Hij heeft dit uitgewerkt in zijn leer van de drie boeken. De mens moet drie boeken kennen: het boek der natuur, het boek der ziel en het Boek der Boeken, de Bijbel. Deze

⁴⁰ Comenius, *Didactica Magna*, 24,24.

⁴¹ Vgl. Schaller, *Die Pampaedia*, 8-28; zie ook: Buck, 'Exemplarisme en vorming'.

drie boeken vertellen precies hetzelfde.⁴² Dat komt omdat God er een verborgen samenhang in heeft gelegd. De ontwikkeling van een kippenei gaat bijvoorbeeld precies hetzelfde als de ontwikkeling van de kennis van een kind. De werking van de zon is dezelfde als de werking van een onderwijzer op een kind. Het boek der Natuur is dus analoog aan het boek der ziel.⁴³

Om tot wetenschappelijk inzicht te komen is het dus verstandig om te rade te gaan bij de Schrift. Neem bijvoorbeeld de bijzondere getallen zeven – het getal van de volmaaktheid- en de getallen drie en één –denk aan de Drieëenheid. Deze kunnen bijvoorbeeld in de geneeskunde wel eens een belangrijke rol vervullen, omdat heilzame drankjes wel eens samengesteld zouden kunnen zijn uit stoffen die in de verhouding staan van bijvoorbeeld 1:3, of 1:7. Het boek der natuur en het boek der Schriftuur kennen namelijk een verborgen samenhang.

Omdat die drie boeken dus analoog zijn, zal het inzicht van de lerende snel groeien.⁴⁴ Heeft hij diepgaand begrepen hoe het hart als centrale plek in het lichaam functioneert, dan zal het niet moeilijk voor hem zijn om te begrijpen hoe Amsterdam functioneert als het hart van Nederland.⁴⁵

Een belangrijke voorwaarde is wel dat zijn hart vroom is. Dan is het gelijkvormig aan de Schrift en het Boek der Natuur en zal het de dingen vanuit zijn eigen ziel kennen.⁴⁶

Comenius was naarstig op zoek naar nog meer samenhang. Hij deed bijvoorbeeld onderzoek naar het perpetuum mobile, een soort machientje, wat uit zichzelf kan voortbewegen. Dit machientje zou gebruikt kunnen worden door de 'derde Elias', een mystiek profeet, die de verdeeldheid in de kerk hierdoor zou kunnen herstellen!⁴⁷ Comenius verwachtte in de toekomst steeds meer van zulk soort wetenschappelijke ontdekkingen. Hierdoor zou het inzicht van mensen groeien en het deugdzame leven toenemen. Dan wordt het nog duidelijker welke leerstof aan kinderen onderwezen moet worden willen ze ware kennis krijgen van *alles!*⁴⁸

Kritiek op Comenius

Comenius' onderwijsideeën komen voort uit zijn chiliastisch/platonistisch wereldbeeld. Dat is een ander wereldbeeld dan het reformatorische. Tijdens mijn onderzoek heb ik gezocht naar reacties van gereformeerde tijdgenoten op het werk van Comenius. Omdat zij in dezelfde tijd leven als Comenius ligt hun wereldbeeld dichterbij dat van hem, dan het onze. Daardoor kunnen zij misschien nauwkeuriger verschillen en overeenkomsten aangeven. Helaas zijn er nauwelijks reacties van gereformeerde tijdgenoten bekend.⁴⁹ Toch wil ik een

---

⁴² Comenius, *Pampaedia*, 6.

⁴³ N. Charbonnel, 'De metaforen van Comenius' in: *Comenius* (1992), 148-156.

⁴⁴ Vgl. Popkin, 'The third force'. Zie ook: H. R. Trevor-Roper, 'The paracelsian Movement' in: idem, *Renaissance essays* (Londen, 1985).

⁴⁵ Vgl. Groenendijk, 'Comenius en zijn pansofische didactiek', 26.

⁴⁶ Vgl. Comenius, *Didactica Magna*, 19,40. Zie voor deze gedachten ook: Van der Wall, *De mystieke chiliastisch Petrus Serrarius*.

⁴⁷ G. Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland*, 415.

⁴⁸ Van der Linde, *De wereld heeft toekomst*. Een leuke inleiding tot het debat tussen Comenius en het cartesiaanse denken is: B. Rang, 'Descartes contra Comenius - Comenius contra Descartes. Bronnen bij en reflecties over een controversie' in: *Comenius* (1992), 135-147.

⁴⁹ Rechtstreekse kritiek op Comenius vanuit de gereformeerde hoek is er bijna niet geweest: L.F. Groenendijk en J.C. Sturm, *Comenius in Nederland. Reacties op de grote*

poging doen om de via een omweg in te schatten hoe de verhouding is tussen hun gedachtengoed en dat van Comenius. Kort samengevat denk ik dat reformatorische tijdgenoten veel goeds in zijn onderwijs geschriften zullen hebben gelezen, maar zijn streven naar volkomenheid hebben afgekeurd.

Wilhelmus a Brakel is, denk ik, wel een goede woordvoerder van het reformatorische standpunt in zijn geschrift tegen personen met een soortgelijke mensvisie als Comenius. Brakel ageert bijvoorbeeld tegen Jacob Böhme, een mysticus met wie Comenius sympathiseerde.⁵⁰ Volgens a Brakel is het grote probleem dat mensen als Böhme te goed denken over zichzelf. Ze menen dat er een deel in hen is wat nog op God gericht is en hebben Christus vooral nodig als een soort krachtmiddel wat hen kan helpen om dat goede deel in hen te bereiken. Als ze dat bereikt hebben, menen ze dat ze door oefening het oorspronkelijke beeld Gods kunnen herstellen. De ware christen, daarentegen, blijft zich er telkens van bewust dat hij een zondaar is en blijft. Daarom zal hij telkens tot Christus vluchten, om door Zijn bloed gerechtvaardigd te worden. Hij weet dat hij niet tot grote dingen in staat is.⁵¹ De steeds verder ontwikkelende kracht van de wedergeboren ziel, voor Comenius de motor van het onderwijs, wordt hier afgewezen.

Ook Comenius visie op de wereld past, mijns inziens, niet goed in de gereformeerde traditie. In een geschrift van een aantal gereformeerde theologen tegen de beweging van de Rozenkruisers vinden we kritiek die volgens mij ook Comenius raakt. Volgens de gereformeerde theologen is het ongepast om te streven naar een maatschappij waarin volkomen kennis is en waarin zowel de schepping als de mens volmaakt zijn. Je mag niet naar je toetrekken wat God voor de toekomst bewaard heeft. Het radicale, activistische chiliasme van die tijd wijzen ze daarmee af.⁵² De vermeende verborgen kennis van de natuur, de ziel en de Schriftuur vinden de theologen belachelijk en ijdel. Ze laten zelfs de

---

Tsjechische pedagoog en hervormer in het land waar hij de laatste 14 jaar van zijn leven woonde (17e tot 20e eeuw) (Kampen 1992).

⁵⁰ Brakel noemt: Quiëtisten, David-Joristen, Böhmisten, Quakers, Labadisten en allerlei soort van (roomse) mystieken, bespiegelaers, dwaalgeesten en geestdrijvers. Personen die hij bij naam noemt zijn Böhme, Michiels de Molinos en Fenelon. Deze mensen zijn volgens hem niet door de heilige Geest verlicht, zoals de gelovigen dat zijn. Zij hebben slechts enkel 'natuurlijk licht': ze weten wat de heidenen ook weten, namelijk dat onze hoogste geluk ligt in de bespiegeling en de vereniging met God, dat God onze liefde waard is en dat ons vlees zich vaak liever bezighoudt met het aardse, dan met het hemelse.

⁵¹ Wilhelmus a Brakel, 'Waerschouwende Bestieringe tegen de Piëtisten, Quietisten, en diergelyke afdwalende tot een natuerlyken en geesteloosen Godtsdienst, onder de gedaente van Geestelykheit' in: *Redelyke Godtsdienst, deel 1* (Rotterdam 1767) 1080-1134. Overigens noemt Brakel nog meer kritiekpunten. Interessant is ook: J. van Oort, 'Gisbertus voetius, Hermes Trismegistus en Jacob Böhme' in: G. Quispel (red), *De hermetische gnosis in de loop der eeuwen. Beschouwingen over de invloed van een Egyptische religie op de cultuur van het Westen*. (Baarn 1992). Comenius sympathiseert met Böhme en soortgelijke denkers: G. Gilly, 'Comenius' Via Lucis in het teken van het Rozenkruis. 'per crucem ad lucem, rosis tamen solatiorum dei refocillata' Door het kruis tot het licht, verkwikt door de rozen der vertroosting Gods' in: J.A Comenius, *Via Lucis, de weg tot het licht* (Amsterdam 1992).

⁵² Het chiliasme in bijvoorbeeld de Nadere Reformatie is een ander gedachtengoed. Jacobus Koelman, bijvoorbeeld, meende dat het duizendjarig vreedrijk een bloeitijd zou zijn voor de kerk. Die periode zou niet fundamenteel, maar slechts gradueel verschillen van de periode ervoor. Zie hierover: C.J. Meeuse, *de toekomstverwachting van de nadere Reformatie in het licht van haar tijd* (Kampen 1990).

woorden *zwarte magie* vallen. Ook in kennis is de mens de maat van de menselijke zwakheid opgelegd.⁵³

Als deze reacties uit gereformeerde hoek inderdaad ook toepasbaar zijn op Comenius, worden hiermee de fundamenteën van zijn pedagogiek aangetast. Comenius' hoge doelstellingen afgewezen. Men kan grootse verwachtingen koesteren over onderwijs in de geheimen van de wereld en over deugdzaam en vroom omgaan met die wetenschap, maar de mens is der zonde onderworpen. Het onderwijs zal daardoor de wereld niet wezenlijk kunnen verbeteren, er komt geen vrede. En daar bost het fundamenteel. Ook het deel van de Comenianaanse lesstof over verborgen samenhangen wordt afgewezen. De wetenschap en maatschappij zullen nooit het ware inzicht kunnen bereiken.

Zeggingskracht van Comenius

Ondanks dat het reformatorisch onderwijs volgens mij duidelijk niet in de traditie van Comenius kan staan, hebben veel inzichten van deze pedagoog ons wel iets te zeggen. In de spaarzamelijke momenten van bezinning kan zijn werk ons tot diepere gedachten brengen. Ik noem hier enkele gedachten over de grondvragen van het onderwijs: *waartoe, wat en hoe?*

Ten eerste, wat is het doel van ons onderwijs? *Waarvoor* doen we het eigenlijk? Het kan toch niet zijn dat christelijk onderwijs kinderen klaarstoomt voor een plek in de maatschappij, met daarbij een beetje godsdienstonderwijs? Dan heeft Comenius volgens mij een punt wanneer hij zijn uitgangspunt neemt in de scheppingsopdracht. Is de mens geschapen om God te loven? Dan moeten we toch zeker trachten om de heerlijkheid van God aan de kinderen te laten zien? In de Bijbelvertellingen en met de andere lessen? Is de mens rentmeester? Dan moet hij ook de kennis hebben om rentmeester te zijn. Dan moet een kind de dieren, planten en dingen in zijn omgeving kennen, liefhebben en weten hoe hij ermee om moet gaan. En geldt hetzelfde niet voor de geestelijke wereld, voor de Heere?

En dus kan het niet zo zijn dat op een christelijke school vooral gesproken wordt over Cito-scores, kerndoelen en overgang naar het voortgezet onderwijs. Dat zijn de doelen niet. Het doel is dat de kinderen aan het einde van hun schoolloopbaan meer de gestalte van een christen hebben dan daarvoor. Als dit doel te hoog is, wat het vanuit menselijk perspectief zeker is, welk ander doel kan er dan voor in de plaats gezet worden? Ik zou geen ander antwoord weten.

Dus heeft, ten tweede, het christen zijn ook consequenties voor de inhoud van ons onderwijs. *Wat* moet er onderwezen worden? Comenius *Orbis* is hierin voorbeeldig, al ziet het menselijk bedrijf in deze tijd er nogal anders uit. Een vorm van onderwijs waarin *al het belangrijke* geleerd wordt, past ook bij het reformatorisch onderwijs.

Daarbij houdt Comenius ons, volgens mij, telkens een spiegel voor. Neem bijvoorbeeld zijn denken vanuit de schepping. Durven we het aan om ruimschoots aandacht te besteden aan de sterrenhemel, omdat die één van de machtigste werken van God is en omdat er, om zomaar te zeggen, wel één van de zes scheppingsdagen aan is gewijd? Om bij dit voorbeeld te blijven: het kan

---

⁵³ 'Het oordeel van de theologische faculteit van de universiteit te Leiden over de sekte van de broederschap van het Rozekruis' opgenomen als bijlage 4 in: G. Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland, voornamelijk in de eerste helft van de 17e eeuw; een inventarisatie* (Haarlem 2006), 537- 545. Veel Nederlandse gereformeerde theologen hebben instemmend naar dit manifest verwezen. Zie: G. Snoek, *De Rozenkruisers in Nederland*.

bijvoorbeeld niet zo zijn dat de ruimtevaart meer aandacht krijgt dan de hemellichamen zelf. Menselijke werken zijn toch niet belangrijker dan de Goddelijke? Durven we te schrappen uit de methode en onze eigen weg te gaan? Neem bijvoorbeeld ook de dieren die op de vijfde dag geschapen zijn, kortweg: 'de vissen en de vogels'. Zij zijn levende wezens, wonderen van leven. God niet zomaar met deze pronkjuwelen vervuld. Een christelijke school kan toch niet anders dan regelmatig aandacht te schenken aan deze onuitsprekelijk mooie scheppingsgaven?

Dan is het bijvoorbeeld ook gelijk duidelijk waarom de zaakvakken absoluut niet gemist kunnen worden in het christelijk onderwijs. Aardrijkskunde, biologie en geschiedenis zijn ten diepste een inleiding tot de glorie van God.

En natuurlijk behoren morele opvoeding en sociale vorming ook tot één van de belangrijkste vakken op de christelijke school. Het gaat er toch om dat de kinderen meer de gestalte van een christen gaan krijgen? Daarbij hoort het liefhebben van je naaste. Dan is het geen vraag meer of deze vakken op school een plaatsje moet hebben. Ze zijn eerder een voorwaarde om met het onderwijs te beginnen. Welke christelijke school wil bijvoorbeeld dat begaafde leerlingen het geleerde gebruiken om andere leerlingen te overtroeven? Dan had het beter niet geleerd kunnen zijn. Morele opvoeding en sociale vorming zitten onlosmakelijk aan het onderwijs verkleefd.

Zo zouden er verschillende voorbeelden te bedenken zijn van lesstof die een prominentere plaats moet krijgen op het programma van de christelijke school, of lesstof die er niet relevant is.

Hoe onderwijzen we? Comenius geeft hierop een tal van antwoorden. Eén antwoord is: Diepgaand. Diepgang is belangrijk. Is de mens rentmeester van de schepping? Dan moet hij die wel kennen, kunnen verzorgen en zeker ook liefhebben. Om dit te kunnen is het nodig dat we diepgaand met de schepping in contact zijn gebracht. Comenius didactische adviezen kunnen ons helpen om deze diepgang te realiseren.

Wartoe dient ons onderwijs? Wat willen we onderwijzen? Hoe doen we dat? Als we over deze vragen nadenken kan de bestudering van Comenius ons helpen om onze christelijke positie in onderwijsland beter uit te werken.

Uiteindelijk geeft de bestudering van Comenius een stuk spanning. Spanning tussen een hoog ideaal van christelijk onderwijs en de werkelijkheid van een gevallen wereld. Kleine glimpjes van goede, schone en ware dingen uit Gods schepping mogen we soms met de kinderen zien - als de situatie meezit. Maar meestal zijn we bezig met onze eigengekozen, ten diepste grauwe werkelijkheid.

En zo kan de bestudering van Comenius uiteindelijk pijn oproepen. Pijn omdat we onze kinderen niet zalig kunnen maken. Omdat we de volmaaktheid zelfs niet een stukje in de klas kunnen brengen. Niet bij de kinderen, niet bij de lesstof en niet bij de leerkrachten. Van Lodenstein, een tijdgenoot van Comenius sprak er al over: *Hier beneden is het niet.*

Jan de Olde MA
Meester van groep 7a.
Eben-Haëzerschool Rhenen.